

Хто, акрамя розумай грубых і неразвітых, атрымае задавальненне, чытаючы, як велізарная вежа з рыцарамі плыве па моры, нібы карабель пры падарожным ветры, і начуе ў Ламбарды, а світанак сустракае на зямлі прэсбітэра Іаана Індыйскага, а то яшчэ і на такой, якую ані Пталемей не апісваў, ані Марка Поля не бачыў? ...І як мог чалавечы розум дапусціць, што існавала калісьці плойма ўсялякіх Амадысаў, гэтых славутых рыцараў, што былі ўсе гэтыя імператары Трапезундскія, Фелісмарты Гірканскія, дрыганты, вандроўныя дзяўчата, цмокі, андряякі, волаты, нечуваныя прыгоды, усемагчымыя чарадзействы, жудасныя бойкі, дзівосныя ўборы, закаханыя прынцэсы, зброяносцы-графы, забаўныя карузлікі, пяшчотныя лісты, прызнанні ў каканні, смелыя жанчыны — адным словам, уся этая лухта, якой поўна ў рыцарскіх раманаў?

Мігель дэ Сервантэс Сааведра.

Xітраму́dry іда́льга Дон Кіхот Ламанчскі.

Уводзіны. Моц традыцый

Пра паходжанне назвы *Белая Русь* высунута столькі ўзаемавыключальных версій, а ў прысвечаных гэтаму пытанню працах нагрувашчана столькі памылак і аблудаў, што можна з поўным правам казаць пра крызіс вывучэння праўлемы. Гэты крызіс немагчыма вырашыць без прыцягнення новых дадзеных і без новых падыходаў. Спроба падсумаваць сучасны стан даследаванняў была зроблена Г. Сагановічам, які выдаў своеасаблівую антalogію прац названай тэматыкі, на жаль, толькі руска— ці беларуска—моўных¹. Заслуга Сагановіча бяспрэчная, але і ён не рызыкнуў прапанаваць «скразное» тлумачэнне этымалогіі назвы, якое б абагульніла ўсю «альбарусіку» гістарычных краініц XIII—XVII ст. Без гэтага карціна ўзнікнення і эвалюцыі назвы і гісторыя яе адбітку ў свядомасці розных

народаў і пакаленняў распадаецца на асобныя, не звязаныя між сабой фрагменты.

Няўдача папярэдніх спроб разгадаць загадку *Белай Русі* была перадвызначаная, як нам уяўляецца, у асноўным дзвюма прычынамі: па-першае, ніхто не падвяргаў тыя крыніцы, якія данеслі да нас звесткі пра гэтую назуву, сур'ёзnamу і крытычнаму тэксталагічнаму аналізу; па-другое, да проблемы, «манапалізаванай» этнографамі, гісторыкамі і філолагамі, фактычна ніхто не падыходзіў з пазіцый геаграфічнай навукі, і асабліва гісторыі геаграфіі². Даследчыкі нібыта забываліся, што *Белая Русь* — гэта геаграфічнае паняцце, расшыфруваць якое трэба, абапіраючыся, у першую чаргу, на геаграфічныя карты — тып гістарычных крыніц, які заснаваны на ідэі вымірэння і дае магчымасць наблізіць метадалогію даследавання да дакладных навук. Нягледзячы на тое, што пачатак 90-х гадоў XIX стагоддзя — час, калі пошукі тлумачэння назвы асабліва актывізаваліся (напрыклад, толькі ў 1891 г. з'явіліся артыкулы В. Ламанская, А. Патарабні, артыкул у энцыклапедычным слоўніку Бракгаўза і Эфрана)³, — супаўса значнымі поспехамі ў вывучэнні старажытных карт, дадзеныя гісторыі картаграфіі амаль не былі прыцягнутыя да вывучэння проблемы паходжання *Белай Русі*. Даследчыкаў гісторыі адлюстравання тэрыторыі Усходняй Еўропы (г.з.н. у першую чаргу *Pacii*) на геаграфічнай карце (такіх, як Ф. Адэлунг, Г. Міхаў, В. Кордт, Л. Багроў ды інш.) гэтая праблема не цікавіла.

Напрыклад, расійскі акадэмік Д. Анучын, які вылучаўся добрай эрудыцыяй у сярэднявечнай і ранній навачаснай картаграфії⁴ і якому былі добра вядомыя практична ўсе старажытныя карты XV—XVI ст., багатыя на «альбарусіку»⁵, ці наш зямляк Ягор Замыслоўскі⁶ валодалі дастатковай інфармацыяй, каб паказаць пачатковую штучнасць назвы *Белая Русь* у дачыненні да земляў былога ВКЛ ужо 100 гадоў таму. Але, відаць, гэтае пытанне для больш-

шасці расійскіх даследчыкаў гісторыі назвы было другагарадным, гэткай дробнай рэгіянальнай проблемай. Пра яе пісалі, але толькі мімаходзь, не прыкладаючи вялікіх інтэлектуальных выслілкаў. Магчыма, свядома ці падсвядома асцерагаючыся паставіць пад сумненне, што край заўжды быў і мусіць надалей заставацца неад'емнай часткай «трыадзінай Русі»?

Асноўныя версіі этымалогіі назвы, якія назапасіліся да нашага часу, можна падсумаваць наступным чынам⁷:

1) У аснове назвы — белы колер адзення ці антра-палағічны тып насельніцтва (Ш. Стравольскі, В. Тацішчаў, А. Кіркор, Я. Карскі, М. Янчук ды інш.).⁸

2) *Белай*, г.зн. вольнай *Russio* спачатку называліся землі ўсходніяй Беларусі, не залежныя ў XIII ст. ні ад Літвы, ні ад татараў (М. Драгаманаў, М. Любаўскі, А. Патабня, М. Доўнар-Запольскі).

(Першая і, асабліва, другая версія з 1960-х г. у Савецкай Беларусі лічыліся як бы афіцыйнымі⁹).

3) Блізкая да п. 2, але з акцэнтам на цюркскуюю этымалогію эпітэта «белы», як у спалучэнні «белы рускі цар», г.зн. «вялікі, магутны, незалежны». Прычым назва *Белая Русь* звязваецца не з усходнеславянскімі землямі ВКЛ, а з Маскоўскай дзяржавай (С. Герберштайн, В. Тацішчаў, М. Карамзін, А. Салаўёў, І. Грэкаў).

4) В. Астроўскі і Л. Падалка звязвалі этымалогію *Белай Rusi* з пэўнымі плямёнамі ці плямённымі саюзамі аланаў — рокс-аланаў, ці аланорсаў, быццам бы «белых» — у сэнсе «вольных, незалежных» — аланаў, якія раней жылі над Дняпром і змяшаліся са славянамі. Зрэшты, яшчэ ў XIV ст. Генрых фон Мюгельн звязваў паходжанне назвы з «белымі куманамі» венгерскіх хронік, у XV ст. Пампоній Лэт — з «белымі скіфамі», а Дж. Флетчар у XVI ст. — з «белымі сарматамі».

5) Усходняя частка сённяшняй Беларусі нібыта названая *Белай Russio* пасля і ў процівагу *Чорнай*, ахрышчанай

пазней, дзе паганскія звычаі захоўваліся даўжэй (Я. Юхі, К. Тарасаў, А. Цітоў), што не пярэчыць і п. 2¹⁰.

6) Яшчэ адзін варыянт трактоўкі эпітэта «белы» як сіноніма праваслаўя, блізкі да п. 3, звязвае яго ўзнікненне (згодна з тацішчайскім звесткамі) са «стратай чысціні пра-
васлаўя» Кіевам пасля яго захопу Андрэем Багалюбскім у
1169 г. і перамяшчэннем палітычнага цэнтра Русі ва
Уладзіміра–Сузdalскую зямлю¹¹.

7) Наадварот, паганскім бачыцца паходжанне назвы тым (В. Ластоўскі і інш.), хто выводзіць *Белую Русь* ад меркаванага Белабога, якому нібыта пакланяліся балцкія і славянскія пля-
мёны, што ў старажытнасці жылі на тэрыторыі Беларусі¹².

8) Паводле А. Трубачова, Р. Агеевай, І. Грэкава і інш., «белы» ў цюркаў можа значыць «захадні», прыкладам чаго ліцацца белыя харваты, якія, магчыма, атрымалі такую на-
зву дзеля таго, што засяялі крайні захад усходнеславянскага рэгіёну. Адпаведна і *Белая Русь* — гэта, маўляў, Заход-
няя Русь — з пункту гледжання цюркаў¹³. В. Маньчак сцвяр-
джае, што назвамі *Белая*, *Чорная* і *Чырвоная* Русь татары
акрэслівалі адпаведна заходнюю частку Русі ў складзе ВКЛ,
паўночную, падуладную Ардзе, і паўднёвую — у складзе
Польшчы, і што затым такі падзел быў нібыта запазычаны
захаднімі аўтарамі¹⁴.

9) Яшчэ шырэй трактуе геаграфічную семантыку бела-
га колеру Вяч. Іваноў. Паводле яго высноваў, узаемная ары-
ентация Белай, Чорнай і Чырвонай Русі адлюстроўвае
ўніверсальную, уласцівую большасці моў і культур
сімвалічную сістэму абазначэння трyma асноўнымі колерамі
краін свету¹⁵.

10) Г. Ільінскі¹⁶ выводзіў назуву ад гіпатэтычных «гаара-
доў бельскіх» у сярэднім цячэнні Заходняга Буга (як Бельск,
Беласток і г.д.).

11) П. Крапівіну «назва «Белая Русь» уяўляеца паўпе-
ракладам на славянскую мову якойсці вельмі старажыт-
най назывы, якая азначае «белая вада»¹⁷.

12) А. Рогалеў даводзіць, бытчам назыву *Белая Русь* даў Палацкаму княству яго заснавальнік Рагвалод у канцы X ст., маючы на ўвазе «Русь магутную і вялікую, Русь мірную, чистую і праведную»¹⁸. Хаця ў іншым творы той жа аўтар намякае, што *Белай Руссю* называлася нібыта яшчэ дзяржава Рурыка: у яе, апроч Ноўгарада і Белага возера, уваходзілі Палацк, Смаленск, Раствоў, Мурам (іх Рурык раздаў сваім васалам), з якімі пазней, на думку Рогалева, была ў першую чаргу звязаная наша назва¹⁹.

Пералік наўрад ці можна лічыць вычарпальным. Версіі паходжання назвы працягваюць множыцца. Але апроч таго, што няма згоды наконт паходжання, дакладна не вызначаныя і межы тэрыторый, да якіх яна ў розныя гістарычныя эпохі дастасоўвалася. «Размыгасць» абрысаў *Белай Русі*, яе вандроўкі па карце Усходняй Еўропы, пазбаўленыя, на першы погляд, усялякай логікі, ускладняюць аднаўленне эты малогіі тэрміна. Паўстае пытанне: *Белая Русь* у Вялікім Ноўгарадзе (прынамсі, з XIII ст.), у Вялікім княстве Маскоўскім (з 1470-х), над Донам (з 1490-х), у Вялікім княстве Літоўскім (з другой паловы XVI ст.) — на гэтым спіс не вычарпаны — гэта ўсё розныя аб'екты, вядомыя з абсалютна розных крыніц, якія толькі выпадкова супадаюць па форме, як падаецца, напрыклад, Я. Станкевічу²⁰, ці адно?

Пры адказе магчымыя дзве крайнасці (умоўна назавем іх «крайлістычнай» і «наміналістычнай»). Тыповы прадстаўнік першай, А. Рогалеў, спрабуючы раслумачыць феномен нестабільнасці зместу назвы, пісаў: «Путешествие» географического названия происходило только... в сочинениях современников и на географических картах, издававшихся в разных странах. Это «литературное путешествие» и обусловило... видимость (и не более того!) реального изменения географической проекции Белой Руси. А между тем, такого изменения не было: Белая Русь оставалася там, где и была испокон веков»²¹.

Эмацыйнасць прыведзенага выказвання не можа кам-

пенсаваць недахопу аргументацыі. На самай справе, як мы ўбачым, перамяшчэнне *Белай Русі* па карце і ў краіназнаўчай літаратуры тлумачылася не столькі бракам інфармацыі аб знаходжанні рэальнага геаграфічнага аб'екта, колькі пэўнай штучнасцю самой назвы. Падобна многім лацінскім міфіка–геаграфічным імёнам, яна не мела цвёрдай лакалізацыі, а займала тое месца, якое дыктувала «геаграфічная кан’юнктура» — тая сістэма ўяўленняў, якая панавала ў геаграфічнай навуцы ў той ці іншы час. *Белая Русь*, прынамсі, да канца XVI — пачатку XVII ст. была вобласцю не столькі рэальнай прасторы, колькі, так бы мовіць, «прасторы ўяўленняў». Якой і быў сярэднявечны *Orbis Latinus*.

Другая крайнасць, «наміналістычная», паводле якой назва *Белая Русь* была з самага пачатку ўвогуле пазбаўленай рэальнага зместу, значна бліжэй да ісціны, але таксама не зусім адэкватна тлумачыць гісторыю назвы. Толькі да пэўнай ступені можна пагадзіцца з пунктам гледжання В. Насевіча, што «каляровыя» назвы розных частак Русі яшчэ ў XIV—XV ст. «мелі чыста ўмоўны сэнс»²². Мы ўсё ж маем намер паказаць, што падарожжа *Белай Русі* па карце мела канкрэтны, рэальны адпраўны пункт.

З усёй магчымай дакладнасцю мы пасправавалі прасачыць гісторыю ўсіх метамарфозаў назвы, рэканструяваць генеалогію крыніц, дзе ўтрымліваліся звесткі аб ёй, расцлумачыць, калі і чаму яна змяняла свой змест. Неабходна было высветліць, якое месца яна займала ў сістэме геаграфічных ведаў розных навуковых школ, людзей розных эпох і нацыянальнасцяў. Дзеля гэтага асаблівая ўвага будзе аддадзеная не толькі гістарычным падзеям, што адбываліся на *Белай Русі* ці побач, але і канкрэтным асобам (і іх дачыненням), якія ўжывалі гэтую назыву ці згадваліся ў сувязі з ёй. Як будзе бачна ніжэй, многія звесткі пра *Белую Русь* натуральным чынам зводзяцца ў группы, кожная з якіх звязаная з тым ці іншым навуковым ці культурным асяродкам

— такім, напрыклад, як нямецкія паэты сярэдзіны XIV ст., рымская Акадэмія Пампонія Лэта сярэдзіны XV ст. ці Кракаўскі ўніверсітэт першай чвэрці XVI ст.

Пры такой рэканструкцыі трэба добра ўяўляць сабе стан геаграфічнай науку Сярэднявечча, калі нават у параўнанні з антычнасцю назіраўся яўны рэгрэс, а асноўнай крыніцай ведаў служыла не даследаванне, а традыцыя. Дазволім сабе правесці аналогію з векавымі пошукамі «астрavoў Бразіль», звесткі аб якіх сярэднявечныя географы і картографы пачарпнулі з ірландскай міфалогіі. Блізкія па значэнні кельцкія слова *breas* і *ail* азначалі нешта накшталт «выдатны», «дасканалы», і легенды пра шчаслівя астравы, схаваныя недзе ў Атлантыцы, жылі ў Ірландыі не адно стагоддзе да таго, як у 1339 г. іх назва ўпершыню з'явілася на карце свету каталонца Анжэліна Дульсэрта. Пасля гэтага некаторы час іх спрабавалі суаднесці з Канарскімі астравамі, але потым пачалі шукаць (і змянічаць на карце) яшчэ далей на захад у Атлантыцы. У XV ст. у Еўропе пашырліся чуткі аб існаванні расліннага фарбавальніка «бразіль», і хаця гэтая назва так і не замацавалася ні за адной з вядомых раслін, імя неіснуючых астрavoў пачало трывала асацыявацца з назвой прыдуманай расліны. Астравы працягвалі ўпарты шукаць, і неўзабаве пасля адкрыцця ў 1500 г. усходній ускраіны Паўднёвой Амерыкі, багатай на розныя фарбавальныя расліны, яна атрымала назуву *Бразілія*. Аднак і тады «астравы Бразіль» не зніклі з карты Атлантычнага акіяна. Як дасціпна заўважыў Р. Рамсэй, яны «паміралі цяжка»: адступалі ў менш вывучаныя раёны акіяна, змяншаліся ў памерах. Толькі ў 1873 г., калі стала відавочна, што знайсці іх не ўдаецца, Брытанскіе Адміралтейства аддало загад прыбраць гэтую псеўдагеаграфічную назуву з усіх сваіх карт²³.

Яшчэ адзін прыклад такога кшталту — «далёкая Туле» (*Ultima Thule*), паводле антычных географаў, самы паўночны з населеных астрavoў, які нібыта знаходзіўся ля Палярнага круга, за 6 дзён падарожжа ад Брытаніі. Цяжка ска-

заць, што мелася на ўвазе — Ісландыя, паўночна-заходняя Нарвегія ў раёне Транхеймскага фіёрда, Шпіцберген (да ўсіх гэтых аб'ектаў у розны час спрабавалі дапасаваць назvu *Tule*) ці нешта іншае. Адным з рэліктаў «далёкай *Tule*» з'яўляецца в. Фула з групы Шэлландскіх астравоў. Але ўжо ў навейшы час назvu *Tule*, дзеля павагі да старажытных географаў, далі аддаленым раёнам Грэнландыі і Канады на ўзбярэжжы мора Бафіна.

Не мае сэнсу шукаць у назвах *Tule* і *Бразіль* мясцовыя фальклорныя карані. Менавіта моц сярэднявечнай еўрапейскай **пісьмовай** традыцыі, логіка яе развіцця, яе інерцыя адыгралі вядучую ролю і ў гісторыі *Белай Русі* як геаграфічнага паняцця. Ягоная гісторыя вельмі нагадвае гісторыю іншых «адкрыццяў, якіх ніколі не было» (паводле трапнага выразу Рамсэя). З той розніцай, што наша назва, нягледзячы на пачатковую штучнасць, усё ж не знікла з карты, а наадварот, з канца XVI ст. замацавалася за пэўнай геаграфічнай вобласцю і надалей увесь час пашыралася на ўсё большую тэрыторыю. Усё ж такі славянскую краіну паміж Расіяй і Польшчай, не асіміляваную цалкам ні адной, ні другой, трэба было неяк называць, а назвы *Крыўія* ці *Вялікалітва*, пры ўсіх іх вартасцях, былі прапанаваныя занадта позна і не мелі такой перадгісторыі, каб канкуруваць з *Белай Руссю*. Так яна і засталася на карце. Пакуль што? Назаўжды?